

Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies

Vol 30. No 2. Summer 2023

Received date: 2023.03.19

Acceptance date: 2023.07.05

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: 20.1001.1.15601986.1402.30.2.2.7

Economic Diplomacy and Geo-Economic Competition Between the Islamic Republic of Iran and Turkiye in the Post-ISIS Era; Markets and Opportunities

Ayoub Menati,^۱ Hamzeh Safavi^۲

Abstract

The geo-economic competition of the Iran and Turkey in post-ISIS Iraq and Syria is one of the areas of regional commercial competition using the tools of economic diplomacy. The strategy of Iran and Turkey during the rise and rise of ISIS in Iraq and Syria had a clear contradiction. The Iran sought the survival of Bashar al-Assad's government and the cleansing of Iraq from the extremist and terrorist forces of ISIS, and on the opposite side, Turkey sought to weaken the central government in Syria and Iraq by using the tools of terrorist groups. After the destruction of ISIS, the competition of these two regional rivals in the economic field and seizing geo-economic opportunities developed. The markets of Iraq and Syria became the place of Iranian and Turkish trade. The question of the current research is what is the situation of the Iran in the geo-economic competition with Turkey in Iraq and Syria and what are the reasons for Iran being in this situation? The hypothesis proposed in response to the research question is that the Iran is in an unfavorable situation in the geo-economic competition with Turkey in Iraq and Syria and is lagging behind in taking over the export markets in Iraq and Syria, and the main reason for this is the lack of a clear geo-economic strategy and the lack of links Commercial based on the identification of target markets. The research method in this article is descriptive-explanatory and documentary method is used to collect library resources.

Keywords: Geo-Economic Competition, Commercial Markets, Economic Diplomacy, Islamic Republic of Iran, Turkiye, Post-ISIS.

^۱ - Assistant Professor of Regional Studies, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran

^۲ Assistant Professor of Regional Studies, Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

فصلنامه علمی مطالعات خاورمیانه

سال ۳۰، شماره ۲، پیاپی (۱۱۲)، تابستان ۱۴۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۴

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۱۵۶۰۱۹۸۶,۱۴۰۲,۳۰,۲,۲,۷

نوع مقاله: پژوهشی

دیپلماسی اقتصادی و رقابت‌های ژئواکونومیک جمهوری اسلامی ایران و ترکیه در عصر پسا داعش؛ بازارها و فرصت‌ها

ایوب منتی^۱، حمزه صفوی همامی^۲

چکیده

رقابت‌های ژئواکونومیک جمهوری اسلامی ایران و ترکیه در عراق و سوریه پسا داعش یکی از حوزه‌های رقابت‌های تجاری منطقه‌ای با استفاده از ابزار دیپلماسی اقتصادی است. راهبرد ایران و ترکیه در زمان ظهور و قدرت‌گیری داعش در عراق و سوریه از تضاد آشکاری برخوردار بود. جمهوری اسلامی ایران به دنبال بقای حکومت بشار اسد و پاکسازی عراق از نیروهای افراطی و تروریستی داعش بود و در نقطه مقابل ترکیه به دنبال تضعیف حکومت مرکزی در سوریه و عراق با استفاده از ابزار گروهک‌های تروریستی بود. پس از نابودی داعش رقابت این دو رقیب منطقه‌ای در حوزه اقتصادی و تصاحب فرصت‌های ژئواکونومیک توسعه یافت. بازارهای عراق و سوریه تبدیل به محل تردد تجاری ایران و ترکیه شدند. سوال پژوهش حاضر این است که جمهوری اسلامی ایران در رقابت ژئواکونومیک با ترکیه در عراق و سوریه در چه وضعیتی قرار دارد و دلایل قرار گرفتن ایران در این وضعیت چیست؟ فرضیه طرح شده در پاسخ به سوال پژوهش این است که جمهوری اسلامی ایران در رقابت ژئواکونومیک با ترکیه در عراق و سوریه در وضعیت نامطلوب و عقب افتادن در تصاحب بازارهای صادرات در عراق و سوریه قرار دارد و دلیل اصلی آن فقدان راهبرد ژئواکونومیک مشخص و فقدان پیوندهای تجاری مبتنی بر شناسایی بازارهای هدف بوده است. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی - تبیینی است و روش اسنادی جهت جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای مورد استفاده قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: رقابت‌های ژئواکونومیک، بازارهای تجاری، دیپلماسی اقتصادی، جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، پسا داعش.

۱- استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. a.menati@ilam.ac.ir

۲- استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. Safavi@ut.ac.ir

مقدمه

رقابت‌های قدرت‌های منطقه‌ای جهت قرار گرفتن در نقاط فوقانی چرخه قدرت در نظم‌های منطقه‌ای در ابعاد و لایه‌های مختلف در جریان است. رقابت‌های ژئوپلیتیکی، ژئوکالچری و ژئواکونومیکی از جمله رقابت‌هایی است که تمامی آنها ذیل مفهوم کلان‌تر رقابت راهبردی انجام می‌شود. یکی از مهم‌ترین رقابت‌های قدرت‌های منطقه‌ای در حوزه رقابت ژئواکونومیکی جهت دستیابی به بازارهای منطقه‌ای قرار دارد. در این نوع از رقابت، دیپلماسی اقتصادی و تجارت منطقه‌ای و راهبردهای صادراتی از اهمیت کلیدی برخوردار هستند و می‌توانند در صورت موفقیت‌آمیز بودن به‌عنوان ابزارهایی در جهت نظم‌سازی منطقه‌ای مورد استفاده قرار گیرند. مناطق در نقشه سیاست جهانی به خوشه‌های مختلف جغرافیایی تقسیم می‌شوند که جهت مطالعه بهتر و دقیق‌تر در هر خوشه تعدادی واحد دولتی بر اساس نزدیکی جغرافیایی و پیوندهای راهبردی قرار داده می‌شود.

در منطقه غرب آسیا سه خوشه جغرافیایی حضور دارد و هر خوشه از سه لایه ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیکی و ژئوکالچر تشکیل شده است. در هر لایه، واحدها و نیروهایی وجود دارند که در قالب پیوندهای واگرایانه و همگرایانه به دنبال افزایش نفوذ و قرار گرفتن در نقاط فوقانی هرم قدرت هستند. واحدهای دولتی و غیردولتی در نظم‌های تجاری و ژئواکونومیکی خوشه‌های جغرافیایی در جستجوی افزایش سهم خود از بازارهای منطقه و پایدارسازی پیوندهای دو و چند جانبه هستند. واحدهای دولتی به دلیل داشتن منابع و ابزارهای پر قدرت در منطقه غرب آسیا از اولویت و پیشتازی بیشتری در مقایسه با بازیگران غیر دولتی در فتح بازارهای تجاری برخوردار می‌باشند (قربانی نژاد، ۱۴۰۱: ۱۵).

ایران و ترکیه دو بازیگر رقیب منطقه‌ای در حوزه‌ها و خوشه‌های مختلف منطقه‌ای در رقابت راهبردی با یکدیگر محسوب می‌شوند و دو کشور به دنبال تبدیل شدن به قدرت اول منطقه هستند (شفیعی و صبری، ۱۳۹۱).

خوشه شامات و لایه رقابت‌های ژئواکونومیکی آن در دوره پسا داعش به محل رقابت‌های تجاری این دو بازیگر منطقه‌ای تبدیل شده است (Khadour, 2022). در دوره پیشروی داعش، ایران از حکومت بشار اسد و ترکیه از مخالفان آن حمایت می‌کردند و پس از سقوط داعش حضور اقتصادی ایران و ترکیه در عراق و سوریه به منظور دستیابی به نفوذ اقتصادی در کنار نفوذ امنیتی و سیاسی شتاب گرفت. بررسی روند نفوذ ژئواکونومیکی ایران و ترکیه در خوشه شامات (کشورهای عراق و سوریه) در دوره قبل از ظهور داعش و پس از سقوط آن و همچنین موانع پیش روی حضور قوی‌تر تجاری ایران در

خوشه شامات، محور مباحث مقاله حاضر را تشکیل می‌دهند. سوال پژوهش حاضر این است که جمهوری اسلامی ایران در رقابت ژئواکونومیک با ترکیه در عراق و سوریه در چه وضعیتی قرار دارد و دلایل قرار گرفتن ایران در این وضعیت چیست؟ فرضیه طرح شده در پاسخ به سوال پژوهش این است که جمهوری اسلامی ایران در رقابت ژئواکونومیک با ترکیه در عراق و سوریه در وضعیت نامطلوب و عقب افتادن در تصاحب بازارهای صادرات در عراق و سوریه قرار دارد و دلیل اصلی آن فقدان راهبرد ژئواکونومیک مشخص و فقدان پیوندهای تجاری مبتنی بر شناسایی بازارهای هدف بوده است. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی - تبیینی است و روش اسنادی جهت جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای مورد استفاده قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در حوزه رقابت‌های راهبردی و ژئواکونومیک ایران و ترکیه در خوشه شامات (عراق و سوریه) مقالات و آثار پژوهشی متعددی به زبان فارسی به چاپ رسیده است. کاظمی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان راهبردهای ایران و ترکیه در عراق پس از سقوط صدام به نقاط تعارض و همکاری ایران و ترکیه در عراق در دو دهه گذشته پرداخته است. مفهوم موازنه بر اساس پیوند با گروه‌های شبه‌نظامی به عنوان مبنای رفتار متقابل این دو کشور در عراق به بحث گذاشته شده است. نگاه صرفاً نظامی‌گرایانه و سخت‌افزاری به روابط دو جانبه و همچنین عدم تبیین بسترهای متکثر سیاست خارجی ایران و عراق از جمله نقدها به این مقاله است که می‌توان به آن اشاره داشت.

شاکری (۱۴۰۰) در مقاله راهبردهای سیاستی ایران و ترکیه برای نقش‌آفرینی در بحران سوریه به حمایت‌های ایران و ترکیه از نیروهای شبه‌نظامی شیعه و سنی جهت مقابله با نفوذ یکدیگر پرداخته است. نگاه صرفاً توصیفی مبتنی بر بازگویی وقایع جنگ و مقابله نیروهای نظامی با یکدیگر سبب شده است تا این اثر پژوهشی به تقلیل‌گرایی متهم شود. حمید احمدی (۱۳۹۳) در اثر پژوهشی و تحلیلی خود با عنوان تاثیر بحران سوریه بر روابط ایران و ترکیه از منافع مشترک سیاسی به عنوان مهم‌ترین عامل عدم افزایش تنش‌های امنیتی بین ایران و ترکیه در سوریه نام برده است. احمدی در این مقاله با حذف مؤلفه مداخله‌گری قدرت‌های بزرگ نتوانسته است به تصویری جامع از عوامل تأثیرگذار بر رقابت‌های ایران و ترکیه در سوریه دست یابد.

در دیگر اثر پژوهشی احمدی‌پور (۱۳۹۸) به بحث رقابت‌های منطقه‌ای ایران و ترکیه به طور خاص در خوشه شامات پرداخته است و در جمع‌بندی این اثر پژوهشی آورده است که افزایش تعارضات دو

جانبه یکی از مهم‌ترین خروجی‌های محتمل راهبردی بین این دو بازیگر منطقه‌ای است. عدم تبیین ساز و کارهای تشدید مخصمات و یا عوامل کنترل‌کننده رقابت‌های این دو قدرت منطقه‌ای در این مقاله سبب شده است تا تصویر ارائه شده از این رقابت ساده و کلی‌گویانه باشد. در حوزه ادبیات پژوهشی انگلیسی زبان، جوزف (۲۰۲۲) در کتاب روابط ایران و ترکیه به بررسی رقابت‌های اقتصادی و راهبردی ایران و ترکیه در منطقه و به طور خاص عراق پرداخته است. نویسنده بر این باور است که روابط و رقابت‌های اقتصادی ایران و ترکیه در عراق به دلیل منافع مشترک راهبردی همواره تحت کنترل طرفین بوده است. در این اثر پژوهشی به دلایل نوسان در رقابت‌های اقتصادی و سهم بخش خصوصی هر یک از طرفین رقابت در بازار عراق اشاره نشده است.

نیکلاس منکو (۲۰۲۱) در کتاب روسیه، ترکیه و ایران در خاورمیانه با استفاده از رویکرد واقع‌گرایی ساختاری به این نتیجه رسیده است که شرایط رقابت ژئواکونومیکی برای ترکیه در عراق و سوریه در مقایسه با ایران و روسیه فراهم‌تر است. منکو در این کتاب نتوانسته است با رویکردی کمی و مبتنی بر آمارهای دقیق و به‌روز، مدعای خود را مورد سنجش عینی قرار دهد و تنها با ذکر مثال‌های پراکنده به دنبال اثبات ادعاهای خود بوده است. محمت کامرال (۲۰۲۰) در کتاب توضیحی بر روابط ایران و ترکیه مهم‌ترین عامل افزایش رقابت‌های ایران و ترکیه را در عراق و سوریه تعارضاتی می‌داند که ریشه در حمایت از گروه‌های غیر دولتی دارند. از جمله نقاط ضعف این اثر پژوهشی می‌توان به عدم تبیین دقیق چگونگی حضور و رقابت گروه‌های نیابتی به نمایندگی از دولت حامی در محیط عملیاتی ژئوپلیتیک عراق دانست. مقاله پیش رو به دلیل تمرکز کمی و کیفی بر رقابت‌های ژئواکونومیکی ایران و ترکیه بر سوریه و عراق و استفاده از مفهوم دیپلماسی اقتصادی از نوآوری و آورده پژوهشی برخوردار است. تمرکز بر دلایل و علت‌یابی چگونگی رقابت تجاری ایران و ترکیه در خوشه شامات از دیگر نوآوری‌های موجود در این مقاله به شمار می‌آید.

چارچوب مفهومی پژوهش

مفهوم دیپلماسی اقتصادی در چارچوب رقابت‌های ژئواکونومیکی تعریف می‌شود. رقابت‌های ژئواکونومیکی به منظور تصاحب فرصت‌های اقتصادی در خوشه‌های جغرافیایی مجاور در قالب رقابت‌های بازاری و فروش کالا و خدمات توسط واحدهای دولتی رقیب در مناطق مختلف صورت می‌گیرد. دیپلماسی اقتصادی شامل فعالیت‌های حکومت و شبکه‌های بین‌المللی آن است و می‌تواند به مثابه استفاده از روابط حکومت و نفوذ حکومت برای امکان‌پذیر کردن تجارت و سرمایه‌گذاری بین‌المللی

تعریف شود. حکومت‌ها همچنین با شرکت‌های داخلی و خارجی تعامل می‌کنند تا به تجارت و سرمایه‌گذاری از طریق نهادهای داخلی (دفاتر گسترش سرمایه‌گذاری و صادرات) تحرک بخشند، امری که ذیل حمایت دیپلمات‌های اقتصادی قرار دارد (امانی خجسته، ۱۴۰۰: ۹۵). رقابت‌های ژئواکونومیک به رقابت‌هایی گفته می‌شود که در حوزه تجارت خارجی و تعاملات اقتصادی بین بازیگران دولتی و غیر دولتی در یک مرز جغرافیایی مشخص اتفاق می‌افتد. در این چارچوب دیپلماسی اقتصادی ابزار و کانالی است که از طریق آن به طور خاص دولت‌ها جهت همکاری و رقابت ژئواکونومیک با سایر قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در یک مرز جغرافیایی مشخص از آن بهره می‌برند.

در نگاهی روندمحور، روند تحول دیپلماسی اقتصادی در دهه ۱۹۹۰ و اوایل دهه ۲۰۰۰ در واکنش به پایان جنگ سرد تسریع گردید و با فرایند جهانی‌شدن و رو به رشد ورود بازیگران غیر دولتی مانند کسب و کار بخش خصوصی در عرصه بین‌الملل شتاب گرفت (Woolcock & Bayne, 2013). دیپلماسی اقتصادی می‌تواند به‌عنوان استفاده از روابط دولتی و نفوذ دولت به منظور تحریک تجارت و سرمایه‌گذاری بین‌المللی تعریف شود و این فعالیت طیف وسیعی از نمایندگی‌های نیمه دائمی بین‌المللی (سفارتخانه‌ها، کنسولگری‌ها، مؤسسه‌های داخلی ادارات) بازاریابی سرمایه‌گذاری و صادرات و فعالیت‌های دو جانبه دیپلماتیک بازرگانی دولت‌ها را شامل می‌شود (Moons & Van Bergeijk, 2013).

در دوره پسا جنگ سرد تعامل امنیت و اقتصاد و ارتقاء جایگاه تجارت خارجی در راهبردهای قدرت‌های منطقه‌ای از اولویت بالایی برخوردار شده است. این تحول نشان داد دیپلماسی اقتصادی می‌تواند به‌عنوان یک عامل ثانویه در سیاست امنیت ملی نقش داشته باشد (Papadimitriou & Pistikou, 2014). دیپلماسی اقتصادی جدید مجموعه‌ای از فعالیت‌های فرایندهای تصمیم‌گیری بین‌المللی مربوط به فعالیت‌های اقتصادی مرزی صادرات، واردات، سرمایه‌گذاری، وام و کمک مهاجرت است که توسط بازیگران دولتی و غیر دولتی در دنیای واقعی دنبال می‌شود. دیپلماسی اقتصادی ابزار مهمی برای سیاست خارجی دولت‌هاست تا بتواند منافع اقتصادی را در رابطه با ارتقاء تجارت و سرمایه‌گذاری از طریق کانال‌های دیپلماسی افزایش دهند (Tlhabanello, 2014).

یافته‌های پژوهش

ریخت‌شناسی تجارت خارجی و رقابت‌های اقتصادی در خوشه شامات

تجارت خارجی در قالب واردات و صادرات و بازارهای داخلی در کشورهای عراق و سوریه همواره مورد توجه قدرت‌های منطقه غرب آسیا و به طور خاص ایران و ترکیه بوده است. کسب سهم از بازارهای این دو کشور همواره به تحولات سیاسی و امنیتی این منطقه وابسته بوده و اقتصاد و سیاست دو متغیر تأثیرگذار بر یکدیگر بوده‌اند. اقتصاد منطقه خوشه شامات در دوره قبل از ظهور داعش و پس از آن از تحولات بسیاری برخوردار بوده است.

تجارت خارجی ترکیه در خوشه شامات

جهت‌گیری‌های ژئواکونومیکی منطقه‌ای ترکیه در خوشه شامات ریشه در تحول در سیاست خارجی این کشور با قدرت‌گیری رجب طیب اردوغان در ابتدای قرن بیست و یکم دارد. پس از بحران‌های اقتصادی ترکیه در دهه ۱۹۹۰ این کشور به دنبال تقویت جهت‌گیری‌های تجاری و بازاری خود در مناطق پیرامونی به دلیل احیای توازن منطقه‌ای و ارتقای جایگاه منطقه‌ای ترکیه به نقاط فوقانی چرخه قدرت منطقه‌ای بوده است. ترکیه پس از سال ۲۰۰۲ به بازسازی اقتصاد خود از طریق اقداماتی همچون بهره‌گیری از پتانسیل‌های داخلی و منطقه‌ای برای دستیابی به نتایج ملموس در روابط اقتصادی خارجی، بازیابی بازارهای پرتانسیل منطقه‌ای و رشد درآمد سرانه پرداخته است (صدیق بطاعی اصل و جوادی ارجمند، ۱۳۹۴).

جهت‌گیری‌های ژئواکونومیکی ترکیه و دیپلماسی اقتصادی

سیاست خارجی منطقه‌ای ترکیه به دلیل نیازهای داخلی و منطقه‌ای به منابع و بازارهای اقتصادی از نوسانات بسیاری برخوردار بوده است. از دهه ۱۹۸۰ دولت ترکیه یک دسته اصلاحات را برای انجام تغییر و تحول در سیاست خود از جایگزینی واردات به استراتژی رشد نیل به صادرات آغاز کرده و حساب‌های سرمایه خود را در سال ۱۹۸۹ آزاد کرد و گامی مهم در جهت ادغام اقتصاد خود با سیستم اقتصادی جهانی برداشت؛ اما تحقق آزادسازی مالی مشکلات اصلی اقتصاد ترکیه را آن گونه که انتظار می‌رفت حل نکرد (Alici, 2003: 210). فضای سیاسی ترکیه در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ بیش از هر چیز درگیر تعارضات هویتی بین سکولارها، ملی‌گراها و اسلام‌گراها بود و در نتیجه فعالیت و نفوذ گسترده اسلام‌گرایان عدالت و توسعه توانست با کسب بیش از ۴۹ درصد از آرا در سال ۲۰۰۲ به قدرت

برسد (Onis, 2012: 137). این حزب عمدتاً سیاست‌های اقتصادی چند بعدی و چند جانبه را در دستور کار سیاست خارجی قرار داد و توانست وضعیت اقتصادی ترکیه را در طی دوران حاکمیت خود متحول کند.

در چارچوب دیپلماسی اقتصادی منطقه‌ای در سال ۱۹۸۰ ترکیه استراتژی جایگزینی واردات خود را به نفع یک استراتژی رشد صادرات محور رها کرد، که هدف آن حفاظت از صنایع داخلی در پشت موانع تعرفه بالا بود؛ در سال ۱۹۹۶ توافقنامه اتحادیه گمرکی با اتحادیه اروپا منعقد شد و شبکه‌ای از توافقات تجاری آزاد برای تحکیم این انتقال را گسترش داد. در نتیجه رشد تجارت منجر به تبدیل ترکیه به یک اقتصاد بازار آزاد و گنجاندن احتمالی آن در گروه بازارهای در حال ظهور گردید. این استراتژی بر اساس مفهوم نظریه «کشور تجاری» بود که نخستین بار توسط ریچارد روز کرانس معرفی شد (Rosecrance, 1986).

پیش از اینکه دولت اسلام‌گرای اردوغان بر سر کار آید طبقات اقتصادی و صنعتی ترکیه آماده ایفای نقش در سیاست خارجی بودند. آنها از سیاست‌های ژئوپلیتیکی دولت ترکیه در طی دهه ۱۹۹۰ ناراضی بودند و وضعیت وخیم اقتصادی این کشور را ناشی از نظامی‌گری دولت‌های این کشور می‌پنداشتند. بر این اساس انجمن صنایع و کارفرمایان ترکیه در سال ۲۰۰۰ میلادی با انتشار استراتژی مورد نظر خود در گزارش به سوی اقتصاد نوین و دیپلماسی تجاری در ترکیه از نقش اصلی منافع اقتصادی در شکل دادن به سیاست خارجی ترکیه با شعار ژئوپلیتیک کمتر، اقتصاد بیشتر طرفداری و پیشنهاد گام‌های مشخص برای نهادینه کردن این استراتژی ارائه کردند (Saner & Ogurtch, 2008: 2). بعد از روی کار آمدن دولت اردوغان این طبقه درخشید و از بازوی اقتصادی سیاست خارجی این کشور پشتیبانی کرد تا پارادایم سیاست جهانی بر اساس عدم چارچوب دولت‌محوری و بیشتر بر اساس مشارکت بازیگران دولتی و خصوصی در سیاست خارجی ترکیه تحقق یابد (Kutlay, 2011: 71).

نخبگان تیم اقتصاد سیاسی اردوغان جایگاه ویژه‌ای در دیپلماسی اقتصادی حزب عدالت و توسعه داشتند. داوود اوغلو در سال ۲۰۰۱ میلادی هنگامی که هنوز یک مشاور پایین‌رتبه در وزارت خارجه بود کتاب عمق استراتژیک موقعیت ترکیه در نظام بین‌الملل را منتشر کرد و ایده‌ای را تشویق کرد که کشورها به سوی اقتصاد صادرات محور در حال حرکت هستند و آنها باید سیاست خارجی خود را با احتساب آن اتخاذ کنند. به‌ویژه او یادآور شد که دیپلماسی اقتصادی صادرات محور باید بر جستجوی بازارهای خارجی جدید برای محصولات داخلی و ایجاد بستر جهت واردات کالاهای اصلی تمرکز

یافته باشد. این کتاب به وسیله رهبران مختلف در حکومت ترکیه به طور گسترده خوانده شد و پایه اصلاحاتی را که موجب تسریع تغییر در سیاست اقتصادی با تمرکز ویژه بر خاورمیانه و آسیای میانه شد، تشکیل داد و یک تغییر استراتژیک را در آن سوی بازارهای اروپا به وجود آورد (SIPA, 2012: ۷۶). با اجرای دکترین عمق استراتژیک، او به دنبال پنج اصل اساسی در سیاست خارجی ترکیه بود که عبارتند از توازن داخلی بین امنیت و دموکراسی، رسیدن به مشکل صفر با همسایگان، روابط روزافزون با همسایگان منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، سیاست خارجی چند بعدی و دیپلماسی متوازن بین کشورهای غربی و کشورهای در حال توسعه (Kaplan, 2011: 2).

داوود اوغلو با بهره‌برداری از نظریه قدیمی هارتلند ترکیه را به‌عنوان سرزمین اصلی با هویت‌های چندگانه منطقه‌ای که نمی‌تواند به یک نقش تک‌گانه بسنده کند، تعریف کرد. بر این اساس ترکیه یک بازیگر اصلی در عرصه بین‌المللی است که در منطقه نزدیک به مرکز، بالکان خاورمیانه و قفقاز و به طور کلی اوراسیا و نیز در کنار منطقه کمر بند مدیترانه به سوی پاسیفیک قرار گرفته است و دریای سیاه، مدیترانه شرقی، دریای خزر و خلیج فارس به‌عنوان حوزه‌های طبیعی دریانوردی ترکیه محسوب می‌شوند (Murinson, 2006: 952).

دولت اردوغان بعد از استقرار، گروهی از کارشناسان را مسئول کرد تا با بررسی موقعیت ترکیه از ابعاد مختلف راه‌های برون‌رفت از وضعیت وخیم موجود را پیشنهاد دهند که هیأت یاد شده طرح توسعه مقدماتی و ملی سال ۲۰۰۴ تا ۲۰۰۶ را ارائه کرد که بر اساس آن هدف این برنامه عبارت بود از ارتقای ساختارهای رقابتی ترکیه که تضمین‌کننده رشد پایدار صادرات هستند. اهداف اولیه برنامه اتخاذ تصمیم پیرامون تنگناهای صادرات بود که برطرف کردن موانع فعالیت شرکت‌های ترکیه به‌ویژه توسعه آنها می‌توانست به بهبود مزیت‌های رقابتی پایدار شرکت‌های کوچک و متوسط منجر شود و راه‌حلهایی برای رفع مشکلات آنها بیابد، به گونه‌ای که حضور آنها در بخش صادرات مستمر باشد. با پیگیری دیپلماسی اقتصادی منطقه‌ای، رشد دارایی‌های دولت در دوره حاکمیت حزب عدالت و توسعه، ترکیه را قادر ساخت تا سیاست خارجی فعالانه را با سرمایه‌گذاری در بازسازی اقتصادی، اجتماعی و نظامی مناطق مجاور از طریق توسعه و کمک نظامی تعقیب کند (Kardas, 2010: 120). این حزب بلافاصله دست به اجرای برنامه‌ای زد که به نئولیبرالیسم پس از اجماع واشینگتن معروف است (Karadag & Bank, 2012). یکی از مهم‌ترین کارهایی که این حزب توسط تئوریسین خود احمد داوود اوغلو دست زد تعریف سند چشم‌انداز تا سال ۲۰۲۳ و تلاش برای قرار گرفتن ترکیه در رده ۱۰ اقتصاد برتر جهان

بود. با تقویت بازارهای تجاری ترکیه در نوامبر ۲۰۱۵ که میزبان و ریاست اجلاس سران جی بیست را بر عهده داشت، به روشنی و از موضع قدرت خواهان مذاکرات تجاری پیشرفته در جهت حمایت از رشد آزادسازی در سراسر جهان شد. رجب طیب اردوغان رئیس‌جمهور ترکیه در اواخر سال ۲۰۲۱ در نشست مجمع صادرکنندگان این کشور در استانبول رئوس استراتژی جدید تجارت خارجی این کشور را بیان کرد؛ او تأکید کرده است که اکنون ۷۰ درصد صادرات ترکیه به محیط همسایگی این کشور صورت می‌گیرد یعنی کشورهایی که در شعاع ۲۰۰۰ کیلومتری از مرزهای آن قرار می‌گیرند. به نظر وی این استراتژی به اهداف خود دست یافته است زیرا صادرات ترکیه به این کشورها در سال‌های اخیر به‌شدت رشد یافته، اکنون دولت او اولویت را در تمرکز بر بازارهای دور دست یعنی کشورهایی که در شعاع ۸۰۰۰ کیلومتری مرزهای ترکیه هستند، قرار داده است (Kubilay, 2022).

اسناد فرادستی ترکیه نشان‌دهنده عظم گسترده این کشور جهت قرار گرفتن در نقاط فوقانی چرخه قدرت ژئواکونومیک با فتح بازارهای منطقه‌ای است. طبق سند چشم‌انداز راهبردی ترکیه تا سال ۲۰۲۳ قرار است ترکیه از رتبه هفدهم اقتصاد جهان در سال ۲۰۱۳ به ۱۰ اقتصاد برتر جهان با تولید ناخالص حدود دو تریلیون دلار در سال ۲۰۲۳ دست یابد و تولید سرانه آن به ۲۵ هزار دلار برسد. بر مبنای سند چشم‌انداز ۲۰۲۳ ترکیه در سال ۲۰۱۰ استراتژی توسعه صنعتی جدیدی را طراحی نمود. این استراتژی در سال ۲۰۱۹ روزآمد شد. در نسخه ۲۰۱۰ سند، هدف کلیدی استراتژی توسعه صنعتی این کشور تبدیل شدن به کانون اصلی در تولیدات صنعتی با تکنولوژی سطح بالا و تولیدات با فناوری متوسط در منطقه اوراسیا است. به طور خلاصه استراتژی صادرات ترکیه برای سال ۲۰۲۳ ساختار صادراتی مدرن و منعطف مبتنی بر فناوری پیشرفته و تحقیق و توسعه را برای پاسخگویی به الزامات محیط تجاری امروز و آینده با مدرن کردن ساختار صادرات ترکیه را اولویت بخشیده است (Baycan, 2022: 17).

رویکرد تجارت خارجی جمهوری اسلامی ایران و دیپلماسی اقتصادی

تقویت مناسبات تجاری منطقه‌ای به منظور قرار گرفتن در نقاط فوقانی چرخه قدرت منطقه‌ای همواره یکی از اهداف راهبردی جمهوری اسلامی ایران در برابر سایر رقبای منطقه‌ای بوده است. در اسناد بالادستی سیاست خارجی و سیاست داخلی مبحث تجارت خارجی از جایگاه بالایی برخوردار بوده است. یکی از مهم‌ترین اسناد بالادستی مرتبط با اقتصاد منطقه‌ای سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی است. در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ موارد ذیل ذکر شده است؛

۱- دست یافتن به جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه آسیای جنوب غربی (شامل: آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه و کشورهای همسایه) با تأکید بر جنبش نرم‌افزاری و تولید علم، رشد پر شتاب و مستمر اقتصادی، ارتقای نسبی سطح درآمد سرانه و رسیدن به اشتغال کامل؛ ۲- تعامل سازنده و مؤثر با جهان بر اساس اصول عزت، حکمت و مصلحت؛ ۳- سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی تسهیل مقررات و گسترش مشوق‌های لازم؛ ۴- گسترش خدمات تجارت خارجی و ترانزیت و زیرساخت‌های مورد نیاز؛ ۵- تشویق سرمایه‌گذاری خارجی برای صادرات؛ ۶- برنامه‌ریزی تولید ملی متناسب با نیازهای صادراتی، شکل‌دهی بازارهای جدید و تنوع‌بخشی پیوندهای اقتصادی با کشورها به‌ویژه با کشورهای منطقه؛ ۷- استفاده از ساز و کار مبادلات تهاتری برای تسهیل مبادلات در صورت نیاز؛ ۸- ایجاد ثبات رویه و مقررات در مورد صادرات با هدف گسترش پایدار سهم ایران در بازارهای هدف (متن سند نهایی چشم‌انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲).

در چارچوب اسناد بالادستی و در زمینه تقویت دیپلماسی اقتصادی منطقه‌ای بند دوازدهم سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی وظایف و مسئولیت‌های وزارت امور خارجه را در راستای افزایش قدرت مقاومت و کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور از طریق سیاست‌های راهبردی و اتخاذ راهکارهای زیر تعیین کرده است: تنوع‌بخشی و توسعه پیوندهای راهبردی و گسترش همکاری و مشارکت با کشورهای منطقه و جهان به‌ویژه همسایگان؛ استفاده از دیپلماسی در راستای حمایت از اهداف اقتصادی؛ استفاده از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای (نیرآبادی، ۱۳۹۸: ۴۰۲).

همواره در سیاست‌های اقتصادی منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران فاصله طراحی و هدف‌گذاری با اجرای راهبردهای اقتصادی بسیار زیاد بوده است. به‌عنوان مثال در حالی که سه هزار نفر رایزن بازرگانی از سوی کشور آمریکا در عراق در حال فعالیت هستند، جمهوری اسلامی ایران در مجموع در کل دنیا دو هزار کادر دیپلماتیک دارد که این تعداد، چهار درصد تحصیلات اقتصادی دارند، بنابراین آمریکا فقط نیروی اقتصادی‌اش در عراق از تمام نیروی دیپلماتیک ما بیشتر است. ضمن اینکه با توجه به این نکته که فقط چهار درصد از دو هزار نفر نیروی دیپلماتیک، تحصیلات اقتصادی دارند (خبرگزاری صدا و سیما، ۱۴۰۰).

شکست داعش و تراکم نیازهای اقتصادی در خوشه شامات

بر اساس قیمت‌های پایه سال ۲۰۰۷، شش اقتصاد در منطقه خوشه شام، ۳۵ میلیارد دلار از تولیدشان را در جریان حملات داعش از دست دادند. به عبارت دیگر، اگر جنگ اتفاق نمی‌افتاد، ارزش کل این اقتصادها روی هم می‌توانست ۳۵ میلیارد دلار بیشتر باشد. چپاول منابع اقتصادی سوریه و عراق توسط داعش تاثیر منفی شدیدی بر اقتصاد و معیشت مردم این دو کشور بر جای گذاشته است. داعش در اوج قدرت خود در سال ۲۰۱۴ بیش از دو میلیارد دلار از چاه‌های نفتی توقیف شده، بانک‌های غارت شده و اخاذی از جمعیت تحت کنترل خود جمع کرد و به طرز نگران‌کننده‌ای قادر به اخاذی مالیات از میلیون‌ها غیر نظامی بود که در داخل قلمرو تحت سیطره‌اش زندگی و کار می‌کردند. سیستم تعرفه پیشرفته آنها همه چیز را از درآمد تا معاملات بانکی گرفته تا آموزش دانش‌آموزان مدارس برای حصول بیش از ۳۰۰ میلیون دلار در سال مشمول مالیات قرار می‌داد. علاوه بر مالیات داعش منابع اساسی را کنترل می‌کرد، از جمله مواد اصلی مواد غذایی مانند گندم و جو، معادن و کارخانه‌های سیمان و البته نفت که مجموعاً بیش از ۵۰۰ میلیون دلار در سال در زمان اوج تولید در سال ۲۰۱۴ به حساب می‌آمد، عملیات منطقه‌ای داعش رونق گرفت زیرا آنها توانستند فتوحات سودآوری به دست آورند. همان‌طور که تیم دایس یکی از محققان نظامی یادآور شده بود، ارزشمندترین دارایی و مرکز ثقل داعش زمینی است که در عراق و سوریه در اختیار دارد (Moreland & Jasper, 2016).

خرابی‌های نیازمند بازسازی عمرانی و اقتصادی و بازارهای مصرف سوریه و عراق از وضعیت بکر و مناسبی جهت صادرات و سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت برخوردار هستند. کارشناسان سیاسی سوریه را بزرگ‌ترین کشور کوچک جهان نامیده‌اند. این کشور می‌تواند سال‌ها نقش دروازه ورود ایران به جهان غرب، اتحادیه عرب و اتصال استراتژیک ایران به منطقه مدیترانه و غرب آسیا را بازی کند. اتحادیه اروپا به تنهایی نزدیک به دو تریلیون دلار در سال ۲۰۱۹ واردات داشته است. بنادر این کشور در مدیترانه می‌تواند مسیر بسیار مهمی برای صادرات نفت، گاز و کالاهای ایران به اروپا باشد (مزینانی، ۱۴۰۰: ۳۸).

اقتصاد سوریه از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۷ بیش از ۷۰ درصد کاهش یافته است. حاکمیت قانون ضعیف و فساد اداری فراگیر شده، حقوق مالکیت در طی جنگ داخلی نادیده گرفته شده است. شبه‌نظامیان به درجات مختلف از کسب و کارها باج می‌گیرند و املاک خصوصی را مصادره می‌کنند. درآمد بودجه از نفت و مالیات به شدت کاهش یافته است. حکومت بشار اسد که با منابع مالی محدود و تحریم‌های

بین‌المللی مداوم روبه‌رو است، تا حدی به وام‌های روسی متکی است. بنابراین حل و فصل درگیری مداوم برای بهبود فضای کسب و کار ضروری است. قبل از جنگ فضای کسب و کار نیز فاقد شفافیت و کارایی بود، بازارهای با کارکرد خوب محدود به مناطق خاصی از کشور است و تحت مداخله و کنترل شدید دولت قرار دارند. افزایش ۲۲ درصدی بودجه سال ۲۰۱۹ بیشتر ناشی از یارانه گندم و آرد بود که فضای کمتری برای سایر اولویت‌های دولت باقی گذاشت (محمدیان، ۱۴۰۰: ۵۸).

تحریم‌های غرب و آمریکا سبب شده تا دسترسی مالی و اقتصادی سوریه کاهش پیدا کند و فرصت برای حضور تاجرها و خدمات مهندسی جمهوری اسلامی ایران فراهم شود. جدیدترین این تحریم‌ها، قانون سزار است که در دسامبر ۲۰۱۹ در بودجه دفاعی آمریکا گنجانده شد و در ۱۷ ژوئیه ۲۰۲۰ نیز با امضای دونالد ترامپ رئیس‌جمهور آمریکا، اجرایی شد. به موجب این قانون، آمریکا می‌تواند هر شخص یا گروه یا حکومتی را که به سوریه کمک مالی یا کالایی یا فناوریانه برساند، تحریم کند. با تصویب قانون سزار ۷۰ درصد از ارزش پول سوریه سقوط کرد (Operation Peace Spring And Pptential Turkish Intervention Scenarios, 2022).

ترکیه و فرصت‌های تجاری در دوره پس‌داعش

پس از شکست و تضعیف داعش در عراق و سوریه و آزادسازی مناطق تحت تصرف این گروه، تقویت روابط تجاری و اقتصادی جهت دستیابی به بازارهای مصرف و سرمایه‌گذاری علی‌رغم شکست ترکیه در تأمین منافع ژئوپلیتیکی در این دو کشور در دستور کار تیم سیاست خارجی اردوغان قرار گرفت. کسب سهم بزرگ از واردات سوریه حتی پس از تشدید اختلافات سیاسی و سرزمینی با حکومت بشار اسد جزء اهداف ثابت ژئواکونومیک اردوغان بوده است. پس از شکست داعش در سال ۲۰۲۰ سوریه چهار میلیارد و ۱۴۰ میلیون دلار واردات رسمی داشته است که ترکیه با تأمین بیش از ۳۸ درصد آن، در رتبه اول قرار دارد و این یعنی صادرات ترکیه به سوریه در سال گذشته نزدیک به یک میلیارد و ۶۰۰ میلیون دلار و ۱۳ برابر صادرات ایران بوده است. ترکیه تنها در سپتامبر سال ۲۰۲۰ بیش از ۱۱۲ میلیون دلار به سوریه صادرات داشته است. ترکیه همچنین در سال ۲۰۱۸ نیز با صادرات ۱ میلیارد دلاری در رتبه اول صادرکنندگان به سوریه قرار داشت (نود اقتصادی، ۱۴۰۰).

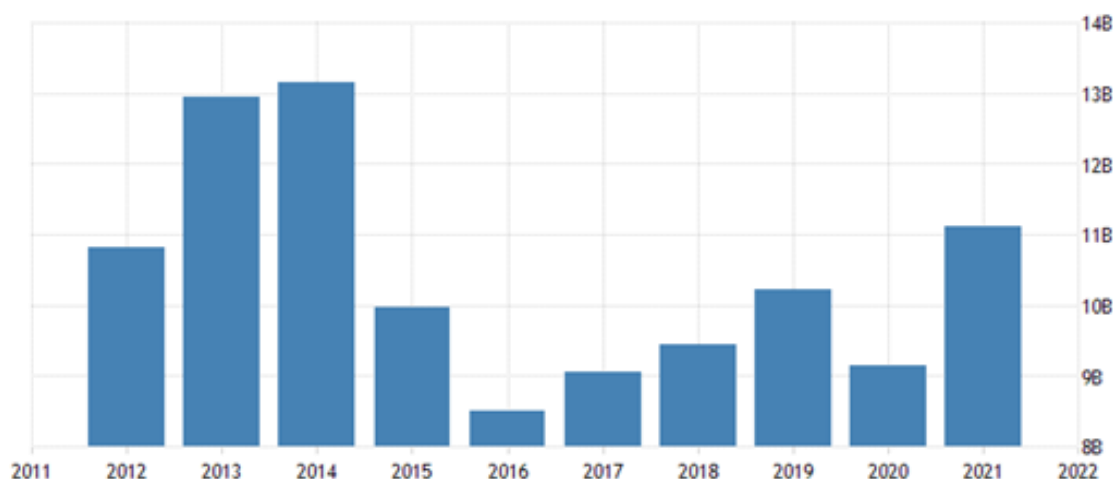
نفوذ اقتصادی ترکیه در عراق بیش از سوریه و مناطق کردنشین آن است. مهم‌ترین فرصت در اختیار ترکیه برای افزایش مبادلات تجاری و فعالیت‌های اقتصادی در عراق موقعیت جغرافیایی این کشور است. ترکیه حد واسط کشور عراق و اتحادیه اروپاست و این مزیتی است که در هر وضعیتی عراق را

محتاج ترکیه می‌کند. هر گونه روابط عراق با کشورهای اتحادیه اروپا منوط به برقراری روابط اقتصادی مناسب با کشور ترکیه است. این موقعیت ژئواکونومیک شامل ۳۷۰ کیلومتر مرز مشترک زمینی بین دو کشور و دو گذرگاه مهم و حیاتی خابور و اوزوملو است. این مرزهای مشترک طولانی فرصت مناسبی برای مبادلات تجاری دو کشور هستند. برای مثال دولت ترکیه در سال‌های اخیر، موافقت بغداد برای راه‌اندازی یک گذرگاه مرزی به نام «اوا کوی» در موصل را به دست آورد؛ گذرگاهی که بر خلاف دو گذرگاه دیگر - خابور و اوزوملو - در اقلیم کردستان نبوده و می‌تواند به صورت مستقیم کالاهای ترکیه‌ای را به عراق منتقل کند. ترکیه در ارتباط با تجارت عراق با موانع و مشکلات زیر مواجه است؛

(Quarterly Review of Syrian Political and Military Dynamics, 2022)

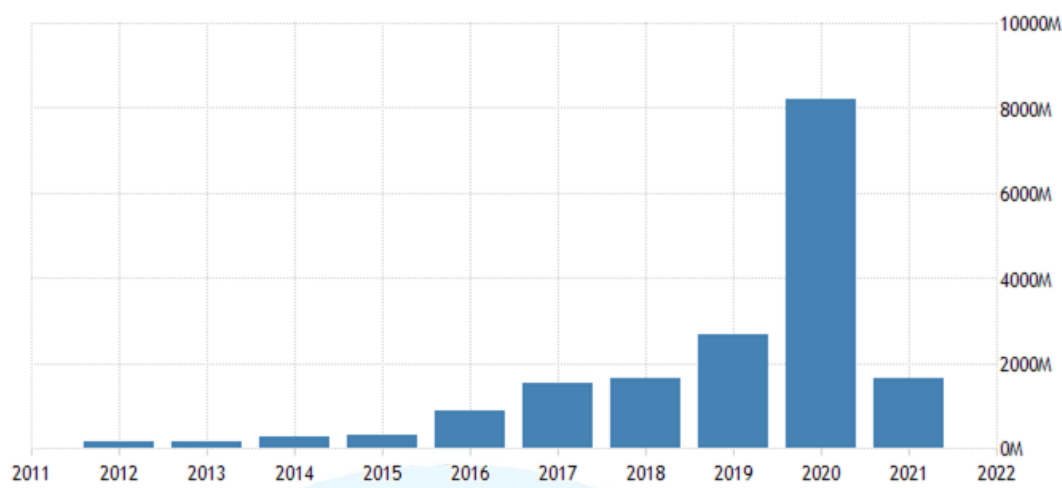
- اختلافات مرزی و خودمختاری کردستان
 - حمایت ترکیه از ترکمن‌ها
 - دخالت‌های ترکیه در امور داخلی عراق
 - موضوع PKK و PYD و حضور نیروهای ترک در مرزهای سوریه
 - ایجاد سدهای متعدد در مصب دجله و فرات و بهره‌برداری یک جانبه از آب این دو رود و کمبود آب در پایین دست‌ها
- حجم گسترده‌ای از مناسبات تجاری ترکیه و عراق تحت حاکمیت شرکت‌های خصوصی ترک قرار دارد. توسعه شرکت‌های خصوصی در ترکیه دولت را با فشارهای مضاعفی برای ایجاد فعالیت برای آنها چه به صورت بازاریابی در خارج و چه به صورت سرمایه‌گذاری مستقیم از خارج روبه‌رو کرده است. این طبقه نوظهور سرمایه‌دار و صنعت‌گر که «بهرهای آناتولی» نامیده می‌شوند سیاستمداران را به تغییر رویکردهای خود، به‌ویژه در برابر خاورمیانه و آسیای مرکزی وادار کردند (Kutlay, 2011: 71).
- در منطقه خاورمیانه عربی با اینکه ترکیه روابط رسمی دشواری در سال‌های اخیر داشته، بخش خصوصی این کشور کاملاً فعال بوده است (Saner & Ogurtch, 2007: 17). به طور کلی ۱۷۸ نمایندگی تجاری از طرف شرکت‌های ترکیه در ۱۱۰ کشور، ۱۶۰ نقطه مکانی و نیز ۶ دفتر فعالیت می‌کنند (Ministry of Economy, 2014: 68). صادرات و واردات ترکیه به عراق در مقایسه با جمهوری اسلامی ایران از وضعیت مطلوب‌تری برخوردار است و تقریباً به دو برابر حجم تجاری با رقیب منطقه‌ای خود می‌رسد.

نمودار شماره (۱): صادرات ترکیه به عراق از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۲۱ به میلیارد دلار

شمار شرکت‌های ترکیه‌ای فعال در عراق و اقلیم کردستان در سال ۲۰۲۰ میلادی مجموعاً به بیش از چهار هزار شرکت رسیده و بالغ بر ۴۵ هزار مهندس، تکنسین، استاد کار و کارگر ترکیه‌ای در عراق فعال هستند. در حال حاضر ترکیه در عراق بیش از ۲۵ هزار نفر متخصص و کارگر فعال دارد. پیمانکاران بزرگ ترکیه در عراق و اقلیم کردستان عراق، پروژه‌های بزرگی همچون فرودگاه اربیل، چند بزرگراه، تأسیسات برق و ساختمان‌سازی را بر عهده گرفته‌اند و در حوزه ساخت مجتمع‌های مسکونی و آپارتمان‌سازی فعالیت‌های گسترده‌ای انجام داده و مجتمع‌های تجاری بزرگ موسوم به مال که از سوی تجار ترک در عراق ساخته شده، بر سبک زندگی بسیاری از شهرهای عراق تأثیر گذاشته است. در حوزه انرژی ترکیه توانسته است علی‌رغم اختلافات چند لایه با کردهای عراق سند همکاری نفت و گاز ۵۰ ساله به صورت محرمانه امضا کند (خبرگزاری تسنیم، ۱۴۰۰). با توجه به نمودار فوق دو عامل در کاهش صادرات ترکیه به عراق پس از سال ۲۰۱۴ تأثیرگذار بوده است؛ عامل اول استمرار جنگ بر علیه داعش در عراق و تشدید ناآرامی‌ها و ناامنی‌های گسترده منطقه‌ای بوده است. عامل دوم گسترش بی‌ثباتی اقتصادی در ترکیه به همراه افزایش نرخ تورم و افزایش نرخ تمام شده کالا در ترکیه که سبب کاهش رقابت کالاهای ترکیه‌ای با سایر کالاها در بازارهای عراق شده است.

نمودار شماره (۲): صادرات عراق به ترکیه از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۲۱ به میلیارد دلار

چالش‌ها و فرصت‌های تجاری جمهوری اسلامی ایران در دوره پسا داعش

تجارت ایران و سوریه در بهترین دوره‌های مناسبات اقتصادی سپری شده به یک میلیارد دلار نرسید و اغلب صادرات ایران به سوریه را کالاهای مصرفی تشکیل داده است. در سال ۱۳۸۹ صادرات ایران به سوریه ۵۱۶ میلیون دلار بوده که این میزان طی ۱۱ سال اخیر به طور قابل توجهی کاهش یافته است. اکنون پس از بازگشت ثبات امنیتی به سوریه توسط تلاش‌های نظامی محور مقاومت، صادرات ایران به سوریه به ۱۲۳ میلیون دلار سقوط کرده است. دولت سوریه تلاش کرده تا برخی امتیازات مرتبط با حوزه انرژی و مواد غذایی را به جمهوری اسلامی ایران واگذار کند اما این فرصت‌ها تا کنون به تقویت صادرات منتهی نشده است. از جمله امتیازات اعطا شده به ایران، توافق بر سر مدیریت بندر «لاذقیه» به عنوان اولین و بزرگ‌ترین بندر سوریه است که به دلیل کم‌کاری ایران در ورود به سرمایه‌گذاری و مدیریت این بندر، هنوز پیمانکار فرانسوی که از سال ۲۰۰۹ مدیریت آن را در دست داشته، این مسئولیت را بر عهده دارد. سرمایه‌گذاری در این بندر و مدیریت آن علاوه بر گسترش صادرات ایران به سوریه و کشورهای اتحادیه عرب، می‌تواند سبب رونق صادرات ایران به کشورهای اروپایی حاشیه مدیترانه نیز شود (خبرگزاری ایرنا، ۱۴۰۰).

جدول شماره (۱): صادرات ایران به سوریه در ۹ ماه ابتدایی سال ۱۳۹۹ به تفکیک اقلام صادراتی و ارزش صادراتی (به دلار)

نام کالای صادر شده به سوریه	ارزش دلاری
شیر خشک صنعتی و شیرخشک اطفال در بسته بندی های تحت خلا و یک کیلوگرم و کمتر که میزان مواد چرب آن یک و نیم% و یا کمتر باشد	۱۶,۸۶۳,۷۹۸
سایر هادی های برقی بجز آن هایی که مجهز به اتصال دهنده ها هستند	۱۰,۹۴۸,۲۰۸
دارو و سایر مکمل های دارویی	۱۰,۷۳۸,۳۹۱
لوله ها یا پروفیل های توخالی بدون درز از فولاد ممزوج، با مقطع غیر مدور.	۷,۳۱۹,۰۰۰
مفتول ازمس تصفیه شده، که بزرگترین بُعد سطح مقطع عرضی آن بیش از ۶ میلی متر باشد.	۶,۹۲۴,۳۷۰
میله های آهنی یا فولادی، گرم نورد شده دارای دندانه، برآمدگی گودی یا بعد از نورد تاب داده شده، یا با تغییر شکل یافتگیهای حاصل از نورد	۴,۵۸۲,۴۶۰
خشکبار مانند: پسته، خرما، کشمش	۴,۵۱۲,۳۶۵

کشاورزی و صنایع آب و برق دو حوزه کلیدی در اقتصاد سوریه هستند که حضور سرمایه گذاران ایرانی در آن می تواند به جبران ضعف صادرات بیانجامد. کشاورزی یکی از مهم ترین بازوهای نگهدارنده اقتصاد سوریه به شمار می آید. ۳۲ درصد از مساحت سوریه را اراضی کشاورزی تشکیل می دهد و این اراضی ۲۶ درصد سرانه تولید ملی سوریه را شامل می شوند. محصولات کشاورزی گوناگونی بر اساس جغرافیا و آب و هوای مختلف مناطق سوریه در این کشور کشت می شود که از مهم ترین آنها پنبه، جو و گندم است که این کشور را از نظر تولید در رتبه ۱۰ جهان قرار داده است. صیفی جات، زیتون و میوه های درختی از دیگر محصولات کشاورزی سوریه هستند که این کشور رتبه ششم جهان را در تولید آن دارد. حوزه کشاورزی سوریه در سال های اخیر با دو مشکل اساسی روبه رو شد، ابتدا موضوع تأمین آب کشاورزی که به دلیل از بین رفتن زیرساخت های آبرسانی با کاهش چشمگیری روبه رو گردید و دوم موضوع برق که مهم ترین عامل در پمپاژ آب به اراضی دور دست سوریه است. همچنین

خشکی منابع مهم آبی مانند خشک شدن دریاچه «مزریب» در درعا و شهرهای دیگر طی چند سال گذشته و آلودگی منابع آبی باقی مانده و مساحت‌های زیادی از زمین‌های کشاورزی به دلیل وجود مین و خمپاره‌های عمل نکرده که باعث ایجاد آلودگی‌های شیمیایی در این منابع شده است (Kizilkaya, ۲۰۲۱: ۸).

در حوزه صادرات به عراق این کشور دومین بازار صادرات کالاهای ایرانی بوده است. از سال ۱۳۹۰ به بعد صادرات ایران به عراق در مسیر صعود قرار داشته است. در سال ۱۳۹۰ حجم مبادلات دو کشور به ۵ میلیارد و ۲۷۰ میلیون دلار رسیده بود که از این مقدار ۵ میلیارد دلار صادرات ایران به عراق و ۱۲۱ میلیون دلار واردات جمهوری اسلامی ایران از جمهوری عراق بوده است. همچنین از سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۳۹۰ پروژه‌های صورت گرفته توسط شرکت‌های خدمات فنی مهندسی ایران در زمینه‌های آب، نیروگاه، انتقال برق، جاده‌سازی، ساختمان، پل به ارزش دو میلیارد و ۴۲۸ میلیون دلار در شهرهای مختلف عراق اجرا شده است. بر اساس آمار صادرات ایران به عراق در اواخر دهه ۹۰ به بیش از ۹ میلیارد دلار رسیده بود که در مقایسه با صادرات ۲۰ میلیارد دلاری مبادلات تجارت ترکیه به عراق در سال ۲۰۲۰ این رقم از عقب‌ماندگی ۱۰ میلیارد دلاری صادرات ایران به عراق حکایت دارد (Zweiri, ۲۰۲۲).

آمار تجارت ایران با عراق نشان می‌دهد محصولات کشاورزی، دامی و غذایی، مصالح ساختمانی، محصولات پترو پالایشگاهی، لوازم الکترونیکی، تجهیزات پزشکی و دارو، خودرو و لوازم یدکی، پوشاک، کیف، کفش، محصولات آهنی و خشکبار از عمده‌ترین کالاهای صادراتی به عراق است. همچنین ایران از عراق در سال گذشته کالاهای اساسی مثل گندم، جو، روغن، ذرت، سویا، لاستیک، کاغذ، حبوبات، به همراه ماشین‌آلات، ضایعات فلزات، لوازم خانگی، تجهیزات الکترونیکی، دستگاه‌های سنجش وارد کرده است (خبرگزاری تحلیل بازار، ۱۴۰۱).

فقدان رایزن اقتصادی و وجود محدودیت‌های تحریمی در تعاملات بین بانکی دو چالش اساسی حضور اقتصادی ایران در بازارهای عراق به شمار می‌آیند. در حالی که ترکیه ۲۲ رایزن اقتصادی در عراق دارد ایران در این حوزه از تعداد بسیار کمتری رایزن اقتصادی برخوردار است. در وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران در مجموع حدود دو درصد از نیروهای این وزارتخانه دارای تخصص اقتصادی هستند (صبوری، ۱۳۹۶: ۱۵۱). در حوزه انتقال ارزهای حاصل از صادرات انرژی و کالا و خدمات به عراق تحریم‌های امریکا مهم‌ترین مانع انتقال ارز به بانک‌های ایرانی به شمار می‌آیند. مدیریت و

حسابرسی و سهام بانک تجارت عراق، متعلق به بانک جی پی مورگان آمریکا است لذا مهم‌ترین اثر این ساختار بلوکه شدن پول‌های ایران در بانک‌های عراق است.

با توجه به قرار گرفتن بیش از ۸۰ درصد از اقتصاد ایران در دست نهادهای دولتی سهم بخش خصوصی در بازارهای عراق نتوانسته است به سطح ایدئال برسد. بخش اصلی صادرات ایران به عراق را محصولات پتروشیمی، خودرو، گاز و برق تشکیل می‌دهد و حضور بخش خصوصی در صادرات محصولات لبنی، کشاورزی و خرده محصولات واسطه‌ای خلاصه می‌شود. در نقطه مقابل، حضور بخش خصوصی ترکیه در صادرات این کشور به عراق به دلیل عدم صادرات انرژی توسط دولت این کشور به عراق از فضای مساعدتری برخوردار است. صادرات ترکیه به عراق شامل غلات، حبوبات، دانه‌های روغنی و فراورده‌های آن، مواد شیمیایی، کاغذ، مبلمان و فولاد است. لذا ترکیه علاوه بر فرصت‌سازی برای بخش خصوصی با توجه به عدم تحریم بانک‌های داخلی و حضور رایزن‌های گسترده اقتصادی در عراق از توانمندی بیشتری برای حمایت از بخش خصوصی خود در عراق بهره‌مند است.

نتیجه

رقابت‌های راهبردی جمهوری اسلامی ایران و ترکیه در خوشه شامات در دو دهه اخیر از وضعیت سینوسی برخوردار بوده است. علی‌رغم حمایت ایران و ترکیه از نیروهای فلسطینی، این دو قدرت منطقه‌ای در سوریه از منافع ژئوپلیتیکی متعارضی برخوردار بوده‌اند. حمایت ترکیه از نیروهای مخالف حکومت بشار اسد سبب شد تا خسارات جنگ داخلی سوریه به صورت فرسایشی افزایش پیدا کند و تنها جمهوری اسلامی ایران بود که به صورت همه جانبه از حکومت بشار اسد حمایت کرد. در عراق منافع مشترک و منافع متعارض ایران و ترکیه به صورت پیچیده‌ای سبب شده تا رقابت‌های ترکیه و ایران به صورت چند لایه و مستمر، استمرار پیدا کند. در کنار منافع ژئوپلیتیکی وجود منافع ژئواکونومیکی متعارض به رقابت‌های منطقه ایران و ترکیه دامن زده است.

در حوزه رقابت بر سر کسب سهمیه بیشتر از بازارهای عراق و سوریه، ایران و ترکیه با اتخاذ راهبرد صادرات‌محور به دنبال تصاحب حداکثری امتیازات ژئواکونومیکی در این دو کشور بوده‌اند. راهبرد ژئواکونومیکی ترکیه بر اساس تحولاتی که در عرصه سیاستگذاری خارجی در دوره حکومت طیب اردوغان اتفاق افتاد طراحی شده است. سند ۲۰۲۳ با هدف‌گذاری مبتنی بر قرار گرفتن ترکیه در جایگاه بالای قدرت اقتصادی منطقه‌ای نوشته شده است و بسط نفوذ تجاری ترکیه در سوریه و عراق از جمله مناطقی است که به کمک ابزار دیپلماسی اقتصادی دنبال می‌شود. ترکیه توانسته است جزء دو کشور

نخست در بین صادرکنندگان کالا و خدمات به سوریه و عراق باشد، از این رو با تقویت حضور رایزن‌های اقتصادی در این دو کشور اقدامات مرتبط با بازاریابی را به صورت جدی دنبال می‌کند. جمهوری اسلامی ایران در سمت دیگر این رقابت از اسناد بالادستی جهت راهبری در مسیر دستیابی به بازارهای منطقه و به طور خاص کشورهایی که در محور مقاومت حضور دارند، بهره می‌برد. حضور اقتصادی ایران در سوریه به دلیل عدم برنامه‌ریزی بلندمدت اقتصادی و عدم بازاریابی دقیق با افت صادراتی روبه‌رو شده است. در دو حوزه صادرات کالاهای مصرفی و سرمایه‌گذاری در صنایع عمرانی و انرژی در سوریه به دلیل تحریم‌های امریکا اولویت حضور تجار و نیروهای خدمات مهندسی ایرانی فراهم‌تر شده است اما این فرصت به شکل‌گیری دستاوردهای عینی در واقعیت میدانی نزدیک نشده است. در بازارهای عراق وضعیت اقتصادی ایران بهتر است و این کشور دومین بازار صادرات کالاهای ایرانی را به خود اختصاص داده است. به دلیل وجود تحریم‌های امریکا و موانع در تبادلات ارزی و بانکی و همچنین فقدان راهبرد مشخص اقتصادی میان‌مدت و بلندمدت، ترکیه توانسته است تا ۲۰ میلیارد دلار و بیش از دو برابر ایران با عراق پسا داعش وارد مبادلات تجاری شود.

فهرست منابع

منابع فارسی

- ۱- امانی خجسته، جعفر (۱۴۰۰)، «تاثیر کوانتوم دیپلماسی بر بعد اقتصادی امنیت جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه راهبرد سیاسی، دوره ۵، شماره ۱۶، سال پنجم، بهار.
- ۲- شفیعی، حسن و محسن صبری (۱۳۹۱)، «واکاوی عوامل موثر بر آینده روابط ایران و ترکیه»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، دوره ۱۹، شماره ۱، صص ۹۴-۶۷.
- ۳- صبوری، ضیاءالدین (۱۳۹۶)، «بررسی راهبردی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران مطالعه موردی: دولت یازدهم و دوازدهم»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره اول، شماره بیست و چهارم.
- ۴- صدیق بطاعی اصل، میر ابراهیم و محمد جعفر جوادی ارجمند (۱۳۹۴)، «تفاوت رویکردهای سیاست خارجی ایران و ترکیه در زیر سیستم منطقه‌ای خاورمیانه»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، دوره ۲۲، شماره ۳، صص ۳۵-۳۱.
- ۵- محمدیان، مهدی (۱۴۰۰)، «واکاوی ظهور داعش بر وضعیت اقتصاد و انرژی در سوریه و اسرائیل»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره ۱۱، شماره ۳، پیاپی ۴۲.
- ۶- نیرآبادی، حمید (۱۳۹۸)، «طراحی مدل دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران بایسته‌ها، مولفه‌ها و راهبردهای کلیدی»، فصلنامه علمی امنیت ملی، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان.

- ۱- Alıcı, A. A., & Ucal, M. Ş. (2003, September). Foreign direct investment, exports and output growth of Türkiye: Causality analysis. In European Trade Study Group (ETSG) fifth annual conference, Madrid (pp. 11-13).
- ۲- Bank, A & Karadag, R. (2012). The Political Economy of Regional Power: Türkiye under the AKP, GIGA Working Paper, (204).
- ۳- Baycan, Tuzin (2022). Regional Innovation Performances in Türkiye, Sustainability, No.14
- ۴- Jasper, Scott & Moreland, Scott. (2016). ISIS: An Adaptive Hybrid Threat in Transition; Available at: https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/isisan-adaptive-hybrid-threat-in-transition#_edn45
- ۵- Kaplan, Yilmaz (2011). Türkiye's Foreign Policy in the AKP Era: Has There Really Been a Change? available at: <http://ir.info/2011/08/22/Turkiye%E2%80%99s-foreign-policy-in-the-akp-era-has-there-really-been-a-change-2/>
- ۶- Kardas, S. (2010). Türkiye: Redrawing the Middle East Map or Building Sandcastles? Middle East Policy, 17(1). Retrieved on <https://doi.org/10.1111/j.145-4967.2010.00430.x>
- ۷- Khadoure, Kheder (2022). Border Nation: The Reshaping of the Syrian-Turkish Borderlands, see to: https://carnegieendowment.org/files/Tokmajyan_Khaddour_Syria_Turkiye_final.pdf
- ۸- Kizilkaya, Zafer (2021). THE Syrian Conflict After a Decade, Brussels Schoole of Governance Report. See to: https://brussels-school.be/sites/default/files/BSoG_Report_The_Syrian_Conflict.pdf
- ۹- Kubilay, Murat (2022). The Turkish Economy under the Presidential System, see to: <https://www.mei.edu/publications/turkish-economy-under-presidential-system>
- ۱۰- Kutlay, Mustafa (2011), Economy as the 'Practical Hand' of 'New Turkish Foreign Policy': A Political Economy Explanation, Insight Türkiye Vol. 13 / No. 1
- ۱۱- Ministry of Economy (2014). Economic Outlook, available at: http://www.economy.gov.tr/files/economic_outok.ppt
- ۱۲- Moons, S. S., & van Bergeijk, P. P. (2013), A meta-analysis of economic diplomacy and its effect on international economic flows, ISS Working Paper Series/General Series, 566
- ۱۳- Murinson, Alexander (2006), The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy, Middle Eastern Studies, Vol. 42, No. 6
- ۱۴- N. Grigoriadis, Ioannis (2010), The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy, ELIAMEP, Working Paper Nr 8/2010
- ۱۵- Ögürcü Mehmet & Raymond & Saner (2008), Fine-tuning Türkiye's economic diplomacy, EurasiaCritic Magazine
- ۱۶- Onis, Z. (2012). The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era. Turkish Studies, 13 (2). 135-152
- ۱۷- Operation Peace Spring and Potential Turkish Intervention Scenarios (2022). Monitoring Jordan, see to: https://immap.org/wp-content/uploads/2022/01/RCM-Thematic-Report-6-Operation-Peace-Spring-and-Potential-Turkish-Intervention-Scenarios_2-2.pdf
- ۱۸- Papadimitriou, P., & Pistikou, V. (2014), Economic Diplomacy and Security in Sovereign States, Procedia Economics and Finance, 9,
- ۱۹- Quarterly Review of Syrian Political and Military Dynamics (2022). Quarterly Review | July-September. See to: https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria-conflict/2022/final--quarterly-conflict-summary-july-sept-2022final.pdf
- ۲۰- Rosecrance, Richard. (1986). the Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World. New York: Basic Books.

- ۲۱- SIPA (2012), Exploring Public and Economic Diplomacy, University Caystone Project Final Report
- ۲۲- Tlhabanello, T. (2014). An assessment of economic and commercial diplomacy in micro-states: a case study of Namibia. Retrieved June, 10
- ۲۳- Woolcock, S., & Bayne, N. (Eds.). (2013), The new economic diplomacy: decision-making and negotiation in international economic relations, Ashgate Publishing, Ltd.
- ۲۴- Zweiri, Mahjoob (2022). Iran's Trade with Neighbors: Sanctions' Impact and the Alternatives, Middle East Policy Council, No.5.

منابع اینترنتی

- ۱- اهمیت ایران و عراق برای هم؛ قطره قطره تعامل، دریا دریا منافع خط آهن شلمچه - بصره حلقه مفقوده تجارت (۱۴۰۱/۱۱/۱۹)، تحلیل بازار، قابل دسترسی در: <https://www.tahlilbazaar.com/news/205098>
- ۲- بررسی وضعیت دیپلماسی اقتصادی ایران در منطقه (۱۴۰۰/۱۰/۱۱)، خبرگزاری صدا و سیما، قابل دسترسی در: <https://www.iribnews.ir/fa/news/3313953>
- ۳- دیپلماسی اقتصادی ترکیه (۱۴۰۱)، «مدیریت اقتصاد کلان و آینده پژوهی»، مرکز پژوهش‌های اتاق ایران. مهرماه.
- ۴- سوریه و بازار بکر اقتصادی (۱۴۰۰/۰۵/۱۱)، ایرنا، قابل دسترسی در: <https://www.irna.ir/news/84423027>
- ۵- صادرات ترکیه به سوریه ۱۳ برابر ایران شد (۱۴۰۰/۰۵/۰۹)، نود اقتصادی، قابل دسترسی در: <https://www.90eghtesadi.com/Content/Detail/2143013>
- ۶- متن سند نهایی چشم انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۲)، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای، قابل دسترسی در: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/132295>
- ۷- نگاهی به امتیازگیری‌های ترکیه در عراق (۱۴۰۰/۰۵/۱۱)، خبرگزاری تسنیم، قابل دسترسی در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1400/05/11/2547837>